

UDSALI JA ADSELE

EVAR SAAR

Annotatsioon. Artiklis vaadeldakse üht Lõuna-Eesti kohanimepesa *Udsali* ~ *Utsali*. See nimi on olnud kasutusel talupoja lisanimena, läinud sajanditel laiemalt kui tänapäeva kohanimes. Materjali esitamise käigus juhitakse tähelepanu mõnele XVI sajandi mainingule, mis sisaldavad etnonüümi meenutavat lisanime **Udsalane*¹. Lisanime *Udsali* võrreldakse lisanimega *Udsu*, selle sõnavaralise vastega *udsu* 'udu, ebe, udusulg' ja vana karunimetusega **otś* : *ote*. Põhjalikumalt keskendutakse kõrvutusele Kirde-Läti muinasmaakonna nimega *Adsele* ~ *Agzele*. Pakutakse välja *Adsele* nime detailne läänemeresoome etümoloogia. Selle järgi on algupäraselt olnud tegemist ikkagi *a*-algulise nimega. Uuritakse võimalusi, kas *a*-algulisest kohanimest oleks võinud kujuneda *u*-alguline lisanimi. Kokkuvõtteks järjestatakse *Udsali* nime päritolu vähem usutavad ja tõepärasemad hüpoteesid.

Võtmesõnad: onomastika, lisanimed, etnonüümid, kohanimed, etümoloogia, lõunaeesti keel, läti keel

1. Lisanimeainestik

Udsali- ja *Utsali*-nimelisi kohti leidub tänapäeval Võrumaal ja Tartumaal. Haanjas on neid kohti kõige rohkem. Seal ilmusid sellised lisanimed-talunimed dokumentidesse XVII sajandil, Puurmanis XVIII sajandil (EKNR: *Ihatsi*, *Udsali*, *Utsali*). Varaseimad levikupiirkonnad on Lääne-Võrumaa ja Tarvastu.

Oleg Roslavlev publitseeris 1970. aastatel mahuka sarja Poola ametnike koostatud dokumente Lõuna-Eestist pealkirja „Polnische Akten“ all. Publikatsiooni I ja II osa sisaldavad materjale Tartumaalt, IV osa Viljandi- ja Pärnumaalt. Ilmumata jäid III ja V osa, mida koostaja ise on IV osa eessõnas maininud (PA IV: 3). Talupoegade nimed nendes mahukates köidetes pole tänapäevani põhjalikku käsitlemist leidnud.

¹ Tärm * nimekuju või sõna ees märgib oletuslikku vormi.

Siinses artiklis puudutatakse niisiis üht silmatorkavat lisanimede rühma. Võimaluse korral on lisatud näiteid samade lisanimede kasutamise kohta XVII sajandi revisjonides.

1585 Sangaste mõisa Karula khk osas *Arho* külas *Sten Oczlan* (PA I: 170)

1586 samas kohas *Szym Odzalan* ja *Mik Odzalan* (PA II: 324)

1588 samas kohas *Czym Odzalan* (PA I: 237)

1592 samas kohas *Czym Odzal* (PA II: 451)

1601 samas kohas *Utzula Zimen* (Rev 1601: 35)

Kadunud nimega *Arho* küla paiknes kusagil Korijärve ja Karula kirikumõisa vahel (mitte segi ajada Vana-Antsla mõisa Aruküläga lõuna pool).

1588 Vana-Antsla mõisa *Sääslä külas (*Saslakula*) *Mius Uczal z Simonem Markuspoikiem* 'koos Siimon Markuspojaga' (PA I: 256)

1592 samas kohas kubjas *Simon Vdzela* (PA II: 446)

1601 Vana-Antsla *Errekull*'i külas *Utzell Simon* (Rev 1601: 60)

*Sääslä külast on saanud Kuldre ja Kõlbi küla, *Errekull* võiks oletamisi olla Oeküla lääneosa Ärnu jõe ehk teise nimega Öru ääres.

Pärast XVII sajandi alguse suuri vapustusi ilmus nimi *Vdzal Hin* välja 1638. aastal lähikonnas Vaabina mõisas (Rev 1638: 53). Nime kandjast sai alguse tänane Sõmerpalu valla Udsali küla.

Tarvastu kihelkonnas Riuma külas elas 1583. aastal pobul *Uczely Piep*. 1587 oli *Uczali Piep* registris kui uus taluperemees (PA IV: 146, 243).

Huvipakkuv, kuid Udsali nimedega seostamise jaoks pisut kahtlane on 1583. aastal Tarvastu külas esinenud *Uczenik Aliewerko*, 1586 ja 1587 *Uczanik Aliewerko* (PA IV: 142, 219, 241). Ristinimi *Aliewerko* on haruldane ja tundmatu (< Oliver?). Udsalitega samatähendusliku lisanime realiseerumine *nik*-tuletisena oleks siiski mõeldav.

1638 elas Puhja kihelkonna Palupõhja külas *Vdzal Maddi auszm Karckschen, bey Pohlen Zeiten herkommen* 'Karksis, Poola ajal siia tulnud' (Rev 1638: 120). Ilmselt oligi tema see, kelle järglased Pedja jõge mööda üles minnes tekitasid Puurmani valla Utsali küla.

Haanja *Uthsahla*'d ilmusid XVII sajandi teise poole dokumentidesse mitmes talus korraga, mille tõttu ei tahaks selle nime kandjaid mõne Vana-Antsla või Karula siirdlase järeltulijateks pidada. Kokku võiks nime teadaoleva ilmumise kohti olla viis: Karksi, Tarvastu, Karula, Vana-Antsla ja Haanja.

Poola-aegsetest Karulas esinevatest mainingutest tuleb välja, et see, keda nii on kutsutud, on saadud kutsuda ka *odsalaseks* ~ *udsalaseks*². Erinevalt Eesti kohanimeraamatus pakutud ülemsaksa või juudi laennime seletustest (EKNR: *Udsali*) olen nüüd seda meelt, et *Udsali* nime aluseks on pigem etnonüüm, hõimunimetus. Võib-olla peitub selles ka kohanimi **Udsala* ~ **Utsala*? Lisanimeks ja hiljem talunimeks-külanimeks vormus kõikjal kollektiivne nimetus, mitmuse tunnusega nominatiiv *Udsaliq* ~ *Utsaliq*, millest pärast kõrisulghääliku kadumist jäi alles genitiivseid kohanimesid meenutav kuju (vrd Pall 1997: 13–18). Teisest vaatenurgast võib seda nimekuju võtta kui lätipärasest, läti mitmusliku *li*-lõpulise nime laenatud kuju. Dokumentides leidub mitmel korral ka *a*-lõpulist *Utsala*-kuju: Haanjas 1684 *Uthsahla*, Puurmanis 1770 *Utsala* (EKNR: *Udsali*, *Utsali*). 1601. aasta Karula vorm *Utzula* meenutab allpool mainitud *Udsu*-lisanimesid.

2. *u* ja *o* varieerumine, sõnavaralised võrdlused

Esimeste Karulas esinenud mainingute nimealguse *o* võib olla poola kirjaviisist tingitud. Selles positsioonis on *ts*-ühendi või lõunaeesti tugeva afrikaadi ees ajalooline *o* hästi säilinud, nt *otsa*-sõnaga algavates kohanimedes. Leidub isegi näide, kus tugeva afrikaadi ees on *u* muutunud *o*-ks: Urvaste talunime *Otsu* on juba 1805 kirjutatud *Oitso*, aga veel varem, 1762 on seda Härjakurgu talust eraldunud talu kirja pandud kujul *Härjakurgo* (*Hutso*) (EAA.567.2.568: 3, L2p; EAA.1270.1.264: 177, L178). Kombinatsioonis, kus lõunaeesti nõrga afrikaadi ees on esisilbi lühike labiaalvokaal, leidub rohkem *u*-lisi, vähem *o*-lisi nimesid, nt *Mudsina järv* (Kan), talunimed *Ludsa* (Urv), *Mudso* (Räp), aga ka *Kodso* (Rõu). Ei ole teada otseseid näiteid, kus algupäraselt *o*-line sõna oleks ühendi *-ds*- mõjul *u*-liseks muutunud.

uds-näiteks on mitmed Lõuna-Eesti lisanimed-talunimed *Udsu* (mida on vahel kirjutatud *Utsu* ~ *Utso*), perekonnanimed *Udso*, *Udsu* ja *Utso*. 1588 on *Sääslä külas peale nime *Mius Uczal*² kirja pandud ka *Udzo*

² Võrdluseks olgu samast Sangaste mõisa talupoegade loendist toodud nimekujud *Mik* ja *Jurgi Sarlan* 'saarlane' ja *Wichtlan Toc* (Vihtla lisanimest moodustatud *lane*-lisanimi?) (PA I: 238). Muid *lAne*-nimede kujusid: *Piotr Latlen*, *Piotr Lathlen*, *Toc Sarlan*, eesti vokaallõpp ilmneb poola keele käändelistes vormides: *Kierpsi Toc z Vendalanem*, *Jurgi z Tatarlanem* (PA I: 93, 228, 229, 250, 266).

Mick. Ahjal on poola kirjutaja üles märkinud *Jak Uczu* (PA I: 256, 263). Vanim selle nimepesa teadaolev näide on *i*-lõpuline (?) talunimi või lisanimi *Vdsy* (*Vdsy Lemmitt*) Taageperast Helmest XV sajandist (Johansen 1938: 54). Tänapäeval leidub sealgi *Udsu*-kohanimesid. Mulgimaa ja vana Võrumaa *Udsu*-nimesid võiks küll *Udsali*-nimedega seostada. Sõna *udsu* tänapäevane tähendus on 'udu, ebe, udusulg'. Selline tähendus sobib iseenesest hästi inimest iseloomustavaks lisanimeks. *Udsali*-nimedega lähedane on verb *udsalõma* '(udsu kombel) hõljuma' (VES: *udsalõma*). Puhtalt apellatiivne *udsu* on üks *Udsali*-lisanime võimalikest alustest.

Läänemeresoome ja mordva keelte vana karunimetus **okti* ~ *okte*- (vrd kuramaaliivi *okš*, salatsiliivi *oks*, soome idamurrete *ohto*, ersa *ovto*, *ofto*, mokša *ofta* 'karu')³ (Oksanen 2007: 89; SLW: 137) peaks lõunaeesi keeles olema olnud reeglipäraselt **otš*, genitiiv **ote(n)* (vrd *ütš* : *üte*, vrd *Otepää* ~ *Otõmpää*, vrd Alvre 1985: 96). Rahvapärane *ott* on selle lihtsustus, usutavasti laenulise isikunime *Otto* > *Ott* mõjul. **Otš*-sõnast moodustatud inimesenimetus **otšlanõ* haakuks ehk samuti mõne *Udsali*-nimede varasema maininguga, nt *Oczlan*'iga. Ehk on seegi mõeldav, et osa *Udsu*-nimedest, eriti need, mille kirjpilt on *Utso* (vrd ka Urvaste talunime kuju *Hutso*), seostuvad hoopis vana karunimetusega? *o*- ja *u*-lõpulisena võiks see olla olnud isikunimi, karu tähendava sõna *oi*-deminutiiv.

3. Adsele ja sellesarnased kohanimed

Udsali ühendamist Kirde-Läti Adsele muinasmaakonna nimega takistab algushääliku sobimatus. Adsele tähtsus iseendast on esile tõusnud Heiki Valgu ja Silvia Lauu detailselt kirjeldatud arheoloogilise kultuuriga muinasaja lõpul ja keskajal. Seda kultuuri ei saa samastada ei latgalitega Ida-Lätis ega ugalastega Lõuna-Tartumaal ja Võrumaal. XIII–XVI sajandi ja ehk ka varasemat Adsele maarahvast tuleb pidada omaette etnoseks,

³ Soome idamurrete *ohto* on *oi*-tuletis: **okti* > **okte*- > *oht*- (**kt* > *ht* / *_V* (mitte *i*)) > + *oi* > *ohtoi* > *ohto* (Oksanen 2007: 92). Soome kirjakeele *otso* 'karu' puhul on keeleajaloolaste põhiseisukohaks, et see on algupäraselt *ht*-lise sõna rahvaetimoloogiline edasiarendus. Varased soome kirjakeele kujundajad arvasid, et nii nagu murretes on *vihta* 'vitsa [vits]', tuleb murrete *ohto* normida kujule **otso* (Hakulinen 1979: 56). Siiski on *otso* tähenduses 'leveäotsainen [laialaubaline]' esinenud Soomes ka rahvakeelse sõnana (Oksanen 2007: 91). Võrdluses soome keelega tuleb tähele panna, et lõunaeesi häälikumuutused annavad reeglipäraselt **okti* > **otš* (> *ott*).

mis on tekkinud põlise läänemeresoome ja alates rahvaste rännu ajast sisse tunginud balti elanikkonna segunemisel (Valk, Laul 2014: 180–187).

Linnuse nime *Adsele* ~ *Adsel* on kirja pandud peamiselt saksa keeles. Poolakeelses tekstis leidub ka *Handzel zamek* (PA II: 480). Läti keeles on Koivaliin ainult *Gaujiēna*. Kuid Läti kohanimeraamatus leiduvad Valmiera kandi Kauguri valla talunimi *Adzalis* ja sellest sõltumatult mäenimi *Adzalkalns*, Lääne-Kuramaa Aizpute ümbruse mitmed talunimed ning mõisa nimi *Adzeļi*, *Adzeļumuiza* talu Rundāles, Ruhja kandi talunimi *Adzelvietis* jt. Koiva lisajõe Miegupe haru nimi *Adzele* on saanud nime Kauguri valla talunimest. Kazimieras Būga on neid nimesid pidanud läänemeresoome-likeks. Jānis Endzelīns on selles kahelnud, kuna *Adzel*-nimede leviku põhiala on üsna lõunas, Lääne-Kuramaal. (Lvv I: 5). Siiski, see piirkond Kuldīgast lõuna pool oli veel vähemalt 1355–1362 osaliselt liivi ja osaliselt balti hõimude rahvastikuga, kui kristluse-eelsete isikunimede järgi otsustada (Bauer 1933: 145–154). Antons Breidaks ühendas *Adsele* nime Karjala ja Ingerimaa kohanimedega *Akkala*, rekonstrueerides nimekuju **Akala*. Breidaksi etümoloogia keskendub palataliseerimata ja tagavokaalses ümbruses *k* afrikaadiks muutumise võimalikkusele. (Breidaks 1997: 100–101) Kaija Mallat peab Soome *Akkala*-nimesid saaduks isikunimest *Akkainen* ~ *Akkoinen* (SPK: 19).

Vanavene kroonikate teateid sõjaretkedest tšuudide vastu на *Очелу* (Otšelasse) 1111. ja 1179/80. aastal (Valk, Laul 2014: 185) on vähemalt alates XIX sajandist peetud seotuks *Adsele*'ga. Diskussiooni, kas nimesid *Очела*, на *Очелу* võib samastada *Adsele*'ga, algatas Enn Tarvel (1975). Tarveli kahtluste keskmes oli kroonika sõnastus, et rünnatavad tšuudid põgenesid *къ морю* 'mere äärde, mere poole' (1975: 550). Tarvel ei soovitanud ka ühtegi teist kohta, kuid pakkus võrdluseks välja XIII sajandi Virumaa kohanimedid, Lüganuse vana nime *Askaelae* (puudus on see, et *sk*-d ei oleks asendatud vene keeles *č*-ga) ja häälikuliselt sobivama *Atsalama* (XIII sajandil *Akimal*), mida taas pole põhjust pidada suuremale piirkonnale nime andnud oluliseks keskuseks (Tarvel 1975: 552). Heiki Valk on esitanud lisaväiteid *Adsele* ja *Otšela* samastamise poolt, tugevdades niiviisi seisukohta, mida ajaloolased ka enne Tarveli artiklit üldiselt toetasid. (Valk 2009: 150, 153; Valk, Laul 2014: 185)

4. Adsele etümoloogia

Seletuse, et kohanimi *Atzele* tuleb läänemeresoome sõnast, mis on liivi keeles *ad'a* ja mis tähendab 'kallast', pakkusid teadaolevalt esimest korda välja Krišjān Ancītis ja Aleksandr Jansons (1967: 303). Keeleliselt õigesti tabatud etümoloogia puuduseks on algupärase koha samastamine *Gaujiena* ehk *Koivaliina*'ga (sks *Adsel*), nii et nimi tähendaks asulat Koiva jõe kaldal, kaldaäärset asulat (Ancītis, Jansons 1967: 303). Adsele esimeses täiesti kindlas 1224. aastast pärinevas mainingus on siiski juttu maast nimega *Agzele* (*terra, quae Agzele dicitur*) (LUB I, nr LXX).

Adsele ~ *Agzele* esikomponent täpsemalt on germaani laensõna läänemeresoome keeltes **akja* – salatsiliivi *ad'a* ~ *adja* ~ *ad'* ~ *ag'* 'Rand, Ufer, Gegend [äär, kallas, maa-ala]', kuramaaliivi *aigā* 'äär', eesti murrete *ai* 'Kante, Borte [riideseme kant, serv]', soome *aaja* 'groß, weit [suur, lai]'. Vrd varase germaani algkeele **agjā* (SLW: 41; SSA: *aaja*). Sõna esineb Liivi lahte suubuva Aģe jõe nimes, mida on ladina ja saksa keeles kirjutatud *Adya*, *Adia* ja *Adje*, salatsiliivi keeles 1665 *Ayia* (SLW: 43). Aģe nimi võib olla motiveeritud jõe kujunemisest Metsepole ja Koiva liivlaste piiriks (Pajusalu, Winkler 2011: 180). *a*-le järgneva klusiili palatalisatsioon, metateetiline palatalisatsioon, poolvokaalistumine ja kadumine toimivad selle sõna markeritena. Vana laensõnana kuulub *aigā* ~ *ad'a* vaid kuramaaliivi ja salatsiliivi keele põhisõnavara hulka, mujal on see marginaalseks taandunud.

Adsele puhul püüab tähelepanu sarnane järelkomponent liivlaste tuntud linnusenimedes Henriku Liivimaa kroonikas: *Sattesele* (Līvu kalns Siguldas), *Cubbesele* (Қизбе) ja küla *Vitisele* (Krimulda lähedal). Võib-olla liitub nimetüübiga ka liivlaste küla *Cogelse* (HLK: 68, 134, 224, 256, 257; Alvre 1985: 33). Nagu öeldud, pole Adsele mitte linnus ega küla, vaid maa, mille kõige olulisem keskus vahetult enne XIII sajandit oli linnus Alüksnes (Valk, Laul 2014: 184–185). Pihkva kroonikas esineb Alüksne esimest korda 1284 ja selle varased nimekujud on *Олыста*, *Алысть*, *Волысть* (Balode, Bušs 2015: 54–55). Koivaliina-Gaujiena linnus, saksa nimega *Adsel(e)*, on rajatud XIII sajandil *Agzele* maa läänepoolsesse ossa Koiva jõe; maa nimi ei ole tekkinud selle linnuse kohas.

Suurte territooriumite nimed on tihti kujunenud linnusekohtade, nn võtmekohtade nimedest, need aga omakorda väikeste looduskohtade nimedest või isikunimedest. *Adsele* ~ *Agzele* juhtumis näib olevat tegemist

vastupidise ilminguga: linnus on nimetatud omaaegses keeles olemas olnud territooriumi nimega.

Ajaloolise Adsele piirkonna elanike omanimetusena on tänapäevalgi kasutusel *malēnieši* läti sõnast *mala* 'äär'. Näib, et (läänemeresoomlaste?) maa ääreala tähendav nimetus on olnud ka Adsele maarahva omanimetuse osaks ja läänemeresoome keele vahetudes läti keeleks on omanimetus tõlgitud.

Äärt tähendava esikomponendi tõlgenduse korral on *a* järel olnud tegemist palataliseeritud *d*-ga, mis omakorda on suhteliselt lähedane palataliseeritud *g*-le, vrd salatsiliivi *jog ad* 'Ufer des Baches [jõeäär]' ja *märn ag* 'Strand [mereäär]', *agnika* 'gerandet, am Rande befindlich, Uferbewohner [ääristatud, serval leiduv, rannaelanik]', samuti *ad'ama* 'Rand, Ufer [äär, kallas]' (SLW: 41). Võrdluses XVIII–XIX sajandi salatsiliivi keelega võiks nime tõlgendada **ad* + *sele* ~ *ag* + *zele*. Siiski tekib siin kahtlus, et XIII sajandi Liivimaa liivi keel (mille kaudu sakslased seda nime tundma õppisid) peaks olema tunduvalt vähem kulunud ja lõpukadu ei tohiks veel olla.

Eeldades, et *ad'a* ~ *ad'* varieerumisele XIX sajandi Salatsis eelnes XIII sajandil lõppvokaali säilimise periood, jääb mulje, et äärt tähistav sõna on vanades nimekujudes esindatud elemendina *adse-*, *agze-*, *oče-* (*oče-*).

Kui tõmmata kõrvutusse kaasa Tarveli poolt Otsela puhul mainitud Virumaa külanimi *Atsalama*, siis ilmneb, et selline tõlgendus oleks vastuoluline. Juba Lauri Kettunen (1955: 69) pakkus, et *Atsalama* nime esiosas sisaldub seesama äärt, ääremaad tähendav sõna **akja*. Nimeandmismotiiviks sobib külarühma asukoht soode vahel, Virumaa tiheda asustusega piirkonna serval. Eri kirjalpilte: u 1241 *Akimal*, 1539 *Achymal*, 1655 *Atzelama* (EKNR: *Atsalama*). Siin saab näha palataliseeritud **k'*-st afrikaadi, praeguse eesti *ts*-ühendi kujunemist. Kettunen oli selle muutuse suhtes tähelepanelik ja seostas seda vadja keelega, kus eesvokaalide ees on toimunud muutus *k* > *tš*, *Atsalama* korral oleks see **aki-* > **atši-*, aga eestipärase substitutsiooniga *atsi-* (Kettunen 1955: 69). Kas vadjapärasus või mitte, *Atsalama* nime kirjalpildid näitavad seda muutust üsna hästi. Ilmekas on siin baltisaksa kirjalik traditsioon, mis teatavasti hoidis vahel kinni arhailistest, keskajal omandatud nimekujudest: 1796 *Aggemal oder Atzlema* (EKNR: *Atsalama*).

Kõrvutades *Atsalama* ja Adsele XIII sajandi kirjalpilte *Akimal ja Agzele*, süveneb seisukoht, et äärt tähendav sõna on siin pigem *ag-*. Järgnev

-z- kuulub juba teise nimeosa algusse. Vene *Очела* (*očela*) aluseks olnud nime võib analüüsida kas **ad' + sela* või **ag' + sela*, nii ühendi *-d's-* kui ka ühendi *-gs-* puhul on selle asendamine *č-*ga ootuspärane. Ent kui nimes oleks juba XII–XIII sajandil olnud afrikaadiks muutunud klusiil – **áca + la* – pidanuks saksa keeles tekkima teistsugune kirja pilt. Vadjapäraseks peetav afrikaadistumine mitu sajandit varem, kui see toimus Atsalama nimes, ning salatsiliivi keele naabruses, kus säilis algupärane *k'* – seda on raske põhjendada.

Sõna **akja* lõppvokaali puudumist XII–XIII sajandil on lihtsam seletada. Nimemoodustuses esineb vokaali väljajätu ka sellistes läänemeresoome keeltes, kus lõpukadu pole üldse toimunud (nn *Rautjärvi*-tüüpi kohanimed). Selline sõnamoodustus võib ulatuda esimesse aastatuhandesse, sellel pole otsest seost põhjaeesti, lõunaeesti ega liivi üldise lõpukao arenemisega. *Adsele* kokkukuuluvus muude *sele*-nimedega näib ka tüpoloogiliselt usutavam.

Järelkomponent *-sele* liivipäraste kohanimede markerina on uurijatel kaua silme ees seisnud. Enamasti on tähenduseks pakutud 'selja'. (Alvre 1985: 33) Selle kohta, kuidas Liivimaa liivi keeles *sele*-nimede järelkomponendi vokaale tegelikult hääldati, pole palju teada. Nii ladina kui ka keskalamsaksa tekstide kirjutamisel avaldas mõju keskalamsaksa keel, milles järgsilpide vokaalid redutseerusid. Laennimedes neid ka kirjutati eelistatult *e-*ga, olenemata kohaliku keele hääldusest. Kui *Adsele* kuulub *sele*-nimede sarja, on vene kroonikate *на Очелу* (< *Очела*) heaks näiteks, et need nimed on ikkagi lõppenud *-la-*ga.

Paul Alvre ei pooldanud *-sele* ühendamist liivi sõnaga *sālga* 'selg', mis iseenesest oleks ehk linnusenimede puhul ootuspärane. Alvre vastuväiteks oli, et *sālga* ei allu liivi keeles astmevaheldusele, kuid *sele*-nimedes ei nähtu kusagil *g-*ainest. Ta pakkus lahenduseks **nen*-sõna omastavakuju *-se*, millele on liitunud *la-* ~ *lä-*kohasufiks (Alvre 1985: 33). See annaks siis *Adsele* puhul **ad' + se + la*, milles **ad'se* võiks ühendada elanikega, veerepealsetega.

Siiski tuleb võimalikuks pidada, et Liivimaa liivi keeles tunti ka *selga*-sõna astmevahelduslikku varianti, midagi lõunaeesti võru *sālg* : *sāl(l)ä* taolist. Salatsiliivi *sālliš* ~ *selliš* 'auf dem Rücken, rücklings [seljas, turjal, selg ees]' (SLW: 174) näitab, et nõrga astme vormide esinemist ei saa välistada.

5. Sõna alguse *a* ja *u* ühitamise katseid

Udsali ja *Adsele* kõrvutamise põhiline ajend on aastatel 1111 ja 1179 (1180) mainitud *на Очелу*. Kas sõnavaraliselt aluselt motiveeritud **Adsela* saaks lõunaeesti keeles olla muutunud *Udsala*'ks? Kahjuks ei saa selle poolt esitada eriti tugevaid argumente. Läänemeresoome nime lühikese *a* kirjutamine vanavene keeles *o*-ga on ootuspärane. Pole teada, kuidas seda hääldati. Kuigi tänapäeval on põhjavene murded läbivalt *o*-lise *okanje* aladeks, on Jalo Kalima läänemeresoome keelde vanavene laensõnu andnud keelt pidanud selliseks, mille *o* oli olenemata rõhust akustiliselt lähedal läänemeresoome *a*-le (Kalima 1952: 31). Vanavene laensõnade tüüpilist vastavust (vanavene *o* – läänemeresoome *a*) silmas pidades ei saa isegi väita, et *Очела* kirjutanud kaasaegsed oleksid nime alguses labiaalvokaali *o* hääldanud. Ka vene keelde võetud läänemeresoome laensõnades on selline häälikusuhe näha: *лопарь* 'laplane', *лойва* 'laev'.

a labialiseerumise (*a* > *o*) kohta lõunaeesti keeles on näiteid Leivu murrakust, nt *pandma* > *pondma* 'panema'. Seal esineb seda vaid paar-rõhulises silbis ja labiaalse konsonandi naabruses (EM IX: 15), mida saab pidada tugevaks läti (latgalipärase läti keele) mõjuks. Tänapäeva latgali keeles ja läti *malēnieši* murdes on küllalt tavaline lühikese *a* muutumine *o*-ks, see on palju laiemalt levinud kui üksnes labiaalsete konsonantide naabruses. Läti pikale *a*-le vastab latgali keeles alati *uo* (Leikuma 2003: 4). Ka kohanimede hulgas leidub piisavalt näiteid, eeskätt esineb *o* muidugi labiaalsete konsonantide naabruses: *Balvi* – *Bolvi*, *Madona* – *Moduona*, samuti sufiksilaadsetes nimeosades: *Kārsava* – *Kuorsova*, *Krāslava* – *Kruoslova*, kuid sageli ka mujal: *Alūksne* – *Oluksne*, *Lazda* – *Lozda*, *Vanda* – *Vonda*. Süstemaatilise vastavuse eeskujul on Gerhard Hoppe perekonnanimest saadud mõisanimi *Ope* ~ *Opa*, ametliku kohanimena kirjakeelsel kujul *Ape* (Balode, Bušs 2015). Nii nagu *lazda* 'sarapuu' on latgalipäraselt *lozda*, võib vähemalt teoorias kujutleda ka Lääne-Läti kohanimede *Adzalis* ja *Adzeļi* Ida-Läti vasteid **odzalis* ja **odzeļi*.

Teine võimalus *Adsele* ja *Udsali* vahel seost näha on ekspressiivse varieerumise põhine tekkemehhanism. Etnonüümid kuuluvad selliste sõnade hulka, mille kasutamiseга võib kaasneda tundelaeng. Vesa Jarva on esitanud suure hulga varasemate uurijate näiteid ja väitnud nende põhjal, et ekspressiivsetes sõnapesades esineb kahtlusetu kokku kuuluvaid variante, mille puhul ei saa rääkida samast sõnatüvest, kuid mille tekkimise alguspunktiks võib olla ikkagi üks kindel sõna, sageli laensõna.

Sõnapesa arendamine on toimunud juhusliku varieerumise teel (Jarva 2003: 22–28). Juhuslikul varieerumisel on oluline, et keelekasutajad tunnevad ära samatähenduslikke ekspressiivsõna variante. Sageli esineb ilmekaaid näiteid, kus sõna konsonandistruktuur jääb paika ja vahetatakse vokaale⁴ (Jarva 2003: 79–84).

Varieerumise **adsela(ne)* ~ **udsala(ne)* mõjutajaks võis olla teine etnonüüm. Oletan, et sellist rolli võis mängida suulises pärimuses kindlalt tõendatud *ugalane*. Rahvalauludes ja ütlemistes on *ugalane* sõna, mille keskne tähendus seostub võõraga, muulasega ('sõnakehv, taipamatu inimene, kõnedefektiga inimene, umbkeelne, vaenlane')⁵. Ajalooline maanimetus *Ugaunia*, *Ugania*, *Ungania*, *Ugandi*, *Oandi* (EKNR: *Ugandi*; Grünthal 1997: 211) seostub üheselt lõunaeesti tuumikalaga, Otepää ümbrusega. Talupoegi, kellel on selline lisanimi, leidis XVII sajandi algul endises Sakalas, nt 1624 *Ugalasse Jacob* Karksis ja *Ukolass Poepe* Halliste Kamali külas (Rev 1624 PL: 50, 55). Oletus, et *ugalase*-sõna aitas **Adsela* ümber kujundada **Udsalaks* ning et läti keeles nimetusega *adzali* ~ *adzeli* kutsutud inimesed olid Lõuna-Eestis tekkinud variatsiooni alusel *udsaliq* ehk *udsalasõq* ehk *udsalased*, ei mõju siiski väga usaldusväärset. Nõrgaks kohaks jääb rööpsete *a*-alguliste nimetuste puudumine.

Kui pöörata pilk Läti aladelt kaugemale, siis ka Valgevene põhjainurgas, piirkonnas, mis kuulus I ja II maailmasõja vahel Poolale, sajandeid varem pikka aega Rzeczpospolitale, leidub külanõukogu keskus *Удзела* (*Udziela*). Poola keeles nimetati kohta *Udział*, kuid poola perekonnanimi *Udziela* on samakujuline. Vene keeles on valgevene afrikaadi *dz* asemel ajalooliselt vanem klusiil *d*: *Уделю*. Kuna *Udsali*-nimede Eestis ilmumise aeg on just Poola aeg, siis on siirdnimi *Udziela* kandist iseendast päris hea seletus nende jaoks.

⁴ Näiteid soome murrete sõnaraamatust: *jatkale* 'laiskasta miehestä' ~ *jetkale* '[hauesta:] vonkale' ~ *jotkale* 'isokokoisesta, pitkästä (vetelästä, laiskasta): vonkale, võtkäle' ~ *jutkale* 'isosta, kookkaasta, tanakasta ihmisestä, eläimestä, kappaleesta' ~ *jytkäle* 'paksusta, tukevasta olennostä' ~ *jätkäle* 'isokokoisesta: jöntikkä, vonkale' ~ *jötkäle* 'kookkaasta, pitkulaisesta olennostä, esinestä tms' (Jarva 2003: 81).

⁵ Vrd Võrumaa rahvalaulude tekste: *otsan uutva ugalase, veeren vahtva venelase / otsan orje uttetas, veeren verda valõtas* (tekst pärineb Ugandisse kuulunud Kanepi kihelkonnast); *Olli orjan, käve karjan / olli orjan Uga rajal* (Remmel 2002: 158–159).

5. Kokkuvõte

Udsali ja *Adsele* on nimed, mille arengus võib läbi aegade märgata paral-
leele, kuid mille päritolu on tõenäoliselt erinev.

Kohanimed *Udsali* ja *Utsali* on varasemad talupoegade lisanimed, mille kohta on Poola-aegsetes dokumentides kasutatud kirjakujuisid *Uczal*, *Uczali*, *Uczely*, *Vdzela* ja *Odzal*. Erilist tähelepanu äratavad variandid *Odzalan* ja *Oczlan*. Viimastes võib kahtlusteta ära tunda *lane*-liitega lisa-
nime **odsalane* ~ *udsalane*. Arvestades küllalt suurt esinemissagedust ja seda, et lisanimi ilmub sõltumatult viies paikkonnas Eesti lõunapiiri lähedal, on põhjust pidada *udsalast* etnonüümiks. Lisanime võib siiski võrrelda ka lõunaeesti apellatiiviga *udsu* 'udu, ebe, udusulg' ja sellest tuletatud verbiga *udsalõma* '(udsu kombel) hõljuma'. Teine apellatiivse seose võimalus on karu tähendava läänemeresoome-mordva sõna **okti* lõunaeesti vaste **ots* : *ote(n)*. Nimesid *Utso*, *Otsu* ja miks mitte ka *Udsu*-nimesid võiks pidada ka sellest sõnast alguse saanuteks. Nii oleks **udsalane* ehk hoopis **utslane* 'karulane'? Veel üks võimalus *Udsali*-nimesid seletada on talupoja lisanime seos Valgevene kohanimega *Udziela*.

Etnonüümi võimaluse korral äratav tähelepanu suur sarnasus *Adsele* muinasmaakonna nimega. Nime algusvokaali vahetumisele (*a* asemel *u*) pole siiski piisavalt head seletust. Rõhulise silbi *a* labialiseerumist ehk muutumist *o*-ks esineb palju läti keele kohalikus *malēnieši* murdes (samuti nagu latgali keeles). Nii on mõeldav, et maanimetus **Odzala* ja etnonüüm **odzali* arenesid sellisteks esmalt läti keele poolel. Lõunaeesti keelde laenatuna kujunes **ods*-alguline nimi ümber *uds*-alguliseks. Teine mõeldav tuletuskäik on naabrite kohta käiva etnonüümi ekspressiivne varieerumine, mille puhul *u* tekkimist võib olla toetanud sarnaselt kõlav ja Lõuna-Eestis hästi tuntud etnonüüm *ugalane*.

Artiklis pakuti välja ajaloolise kohanime *Adsele* (**Adsela*) täiendatud etümoloogia: nimi sisaldab äärt, serva ja piiri tähendavat läänemeresoome sõna **akja*, mis on vana laensõna (< germaani **agjā*). Oluline on teada, et esialgu nimetati nii küllalt suurt maa-ala, mille tähtsaim keskus XII sajandil oli Alüksne. Algne territooriumi nimi anti XIII sajandil Koiva jõele rajatud linnusele *Adsele* (läti *Gaujiena*, lõunaeesti *Koivaliin*). Vanimate nimekujude *Очелә*, *Агзе* ja *Адсе* analüüsis jõuti seisukohale, et nimeelemendi piir läheb *Ag* + *zele*, *Ad* + *sele* vahelt. Nii kuulub see nimi samasse rühma mitme Liivimaa liivlaste *sele*-lõpulise kohanimega XIII sajandil. Küsimuses, kas *-sele* (**-sela*) sisaldab läänemeresoome

**selkä* ~ *sälkä* 'selg' nõrga astme genitiivikuju *-*sälä* või on see kombinatsioon kahest sufiksist (Paul Alvre ettepanek), ei ole kindlat seisukohta võetud. Nii on kohanime mõlemaid struktuure **ad'* + *sälä* ja **ad'* + *se* + *la* võimalikuks peetud.

Kirjandus

- Alvre, Paul 1985.** Eesti ja liivi keeleaines Henriku Liivimaa kroonikas (III). Kohanimed. – Keel ja Kirjandus 1, 32–36; 2, 96–105.
- Ancītis, Krišjān, Aleksandr Jansons 1967.** Mõnest Muinas-Läti kohanimest. – Etnograafiamuuseumi aastaraamat XXII. Tallinn: Valgus, 302–311.
- Balode, Laimute, Ojārs Bušs 2015.** No Abavas līdz Zilupeī. Vietvārdu cilmes īsā vārdnīca. From Abava to Zilupe. The origin of Latvian geographical names. A short dictionary. Zin. red. S. Rapa. Rīga: LVA.
- Bauer, Albert 1933.** Die Wartgutsteuerliste der Komturei Goldingen. – Mitteilungen aus der livländischen Geschichte 25 (2). Riga: W. F. Häcker, 109–194.
- Breidaks, Antons 1997.** Ethnolinguistic contacts between Lettgallians and Selonians and Baltic Finns. – Humanities and Social Sciences Latvia 3 (16). Rīga: University of Latvia, 93–113.
- EKNR** = Marja Kallasmaa, Evar Saar, Peeter Päll, Marje Joalaid, Arvis Kiristaja, Enn Ernits, Mariko Faster, Fred Puss, Tiina Laansalu, Marit Alas, Valdek Päll, Marianne Blomqvist, Marge Kuslap, Anželika Šteingolde, Karl Pajusalu, Urmas Sutrop 2016. Eesti kohanimeraamat. Toim. Peeter Päll, Marja Kallasmaa. Eesti Keele Instituut, Võru Instituut, Eesti Kirjandusmuuseum. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- EM IX** = Mari Mets, Anu Haak, Triin Iva, Grethe Juhkason, Mervi Kalmus, Miina Norvik, Karl Pajusalu, Pire Teras, Tuuli Tuisk, Lembit Vaba 2014. Lõunaeesti keelesaarte tekstid. Toim. Ellen Niit. (= Eesti murded IX.) Tallinn: Eesti Keele Instituut, Tartu Ülikool.
- Grünthal, Riho 1997.** Livvistä liiviin. Itämerensuomalaiset etnonymit. (= Castrenianumin toimitteita 51.) Helsinki.
- Hakulinen, Lauri 1979.** Suomen kielen rakenne ja kehitys. 4., korjattu ja lisätty painos. Helsinki: Otava.
- HLK** = Henriku Liivimaa kroonika. Heinrichi chronicon Livoniae. 1982. Tlk. Richard Kleis. Toim. Enn Tarvel. Tallinn: Eesti Raamat.
- Jarva, Vesa 2003.** Venäläisperäisyys ja ekspressiivisyys suomen murteiden sanastossa. (= Jyväskylän studies in humanities 5.) Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto. <https://jyx.jyu.fi/dspace/bitstream/handle/123456789/13423/9513915441.pdf?sequence=1>.

- Johansen, Paul 1938.** Bruchstücke des Landbuches der Ordensmeister für Rujen und Helmet. – Beiträge zur Kunde Estlands. Hrsg. von der Estländischen Literarischen Gesellschaft. 21. Band. Mit 8 doppelseitigen Tafeln auf Kreidepapier und 14 Abbildungen im Text. Tallinn, 43–61.
- Kalima, Jalo 1952.** Slaavilaisperäinen sanastomme. Tutkimus itämerensuomalaisten kielten slaavilaisista lainasanoista. (= Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 243.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Kettunen, Lauri 1955.** Etymologische Untersuchung über estnische Ortsnamen. (= Suomalaisen Tiedeakatemia toimituksia B, 90 (1).) Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia.
- Leikuma, Lidija 2003.** Latgališu volūda 1. Intensīvā mācību kursa materiāli. Sanktpēterburgas Valsts universitāte.
- LUB I** = Liv-, Est- und Kurländisches Urkundenbuch nebst Regesten. Begründet von F. G. Bunge. I–VI, 1853–1910. Hrsg. F. G. Bunge. Riga, Moskau.
- Lvv I** = Jānis Endzelīns 1956. Latvijas PSR vietvārdi. I, A–J. Latvijas PSR Zinatnu akadēmija. Valodas un literatūras institūts. Rīgā: Latvijas PSR zinātņu akadēmijas izdevniecība.
- Oksanen, Auli 2007.** *Karhu, kontio, ohto ja otso.* Karhun nimitysten kielellisillä lähteillä. Etymologinen tutkimus. Pro gradu -tutkielma. Suomalais-ugrilainen laitos. Helsingin yliopisto.
- PA I** = Polnische Akten. I, 1582–1591. 1970. Hrsg. Oleg Roslavlev. (= Hefte zur Landeskunde Estlands 5.) München.
- PA II** = Polnische Akten. II, 1586–1616. 1973. Hrsg. Oleg Roslavlev. (= Hefte zur Landeskunde Estlands 7.) München.
- PA IV** = Polnische Akten. IV, 1583–1590. 1973. Hrsg. Oleg Roslavlev. (= Hefte zur Landeskunde Estlands 6.) München.
- Pajusalu, Karl, Eberhard Winkler 2011.** Salatsi liivi kohanimed keelekontaktide kajastajana. – Keel ja Kirjandus 3, 176–189.
- Pall, Valdek 1997.** L'em't'ne. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Remmel, Mari-Ann 2002.** Viru mees viljapulli, Harju mees aganapulli. Piirkondlike suhete kajastumisest eesti rahvapärimumes. – Mäetagused 21, 141–192.
- Rev 1601** = Die Revision Livlands 1601. Estnisches Siedlungsgebiet. 1967. Hrsg. Oleg Roslavlev. (= Hefte zur Landeskunde Estlands 3.) Wolfratshausen-Waldram.
- Rev 1624 PL** = Das Pernauer Land 1624. 1967. Hrsg. Oleg Roslavlev. (= Hefte zur Landeskunde Estlands 2.) Wolfratshausen-Waldram.
- Rev 1638** = Liivimaa 1638. a maarevisjon. Eesti asustusala. I, Kaguosa. 1941. (= ENSV Riigi Keskarhiivi Tartu osakonna toimetused 1 (7).) Tartu: Teaduslik Kirjandus.

- SLW** = Salis-livisches Wörterbuch. 2009. Hrsg. Eberhard Winkler, Karl Pajusalu. (= Linguistica Uralica. Supplementary Series 3.) Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus.
- SPK** = Suomalainen paikannimikirja. 2007. Päätoim. Sirkka Paikkala. (= Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 146.) Karttakeskus, Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.
- SSA** = Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja. I–III. 1992–2000. (= Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 556. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 62.) Helsinki.
- Tarvel, Enn 1975.** Kas Otsela tšuidid olid Koivalinna eestlased? – Keel ja Kirjandus 9, 549–553.
- Valk, Heiki 2009.** Hilisrauaaeg (1000/1050–1225). – Setomaa 2. Vanem ajalugu muinasajast kuni 1920. aastani. Tartu: Eesti Rahva Muuseum, 126–189.
- Valk, Heiki, Silvia Laul 2014.** Siksälä kalme I. Muistis ja ajalugu. Tartu Ülikool. Ajaloo ja arheoloogia instituut. Arheoloogia osakond. Tartu.
- VES** = Võro-eesti synaraamat. Võru-eesti sõnaraamat. 2002. Kokko pandnuq Jüvä Sullõv. (= Võro Instituudi toimõndusõq 12.) Tarto–Võro.

Arhiivimaterjalid

EAA = Rahvusarhiiv. Eesti ajaloo arhiiv.

Udsali and Adsele

EVAR SAAR

The article examines the South Estonian place name cluster *Udsali ~ Utsali*. This name was used as a peasant surname in the 16th-17th centuries more extensively than in modern-day place names. Attention is also drawn to some mentions from the 16th century which contain the ethnonym-like surname **Udsalane*. While in *Eesti kohanimeraamat* (2016) I conjectured that *Udsali* is a High German or Jewish loan name, I now believe that the name either comes directly from South Estonian or is a borrowing of nearby southern origin. This surname came into use in the 16th-17th centuries independently in five places near Estonia's southern border.

The old surname *Udsali* has been compared to the word *udsu* 'fog, fluff, plumule' and the verb *udsalõma* 'to hover like fog or dust'. The comparable South Estonian place names *Udsu ~ Utsu*, which also appear as family names and have previously been used as peasant surnames, are also indigenous. The oldest written mention of *Udsu* dates back to the 15th century. The meaning 'fog, fluff, plumule' could be the basis for the peasant surname, but this is not very likely. Another potential source of the name is the Finnic-Mordvin word for 'bear', the Uralic reconstruction of which is **okti*. The regular South Estonian equivalent **otš* and the genitive form **ote(n)* are represented in the word *ott*, denoting a bear, and the place name *Otepää*. The place names *Otšu*, *Utso* and *Udsu* could be regarded as having originated from this word. Thus the ethnonym-like surname **udsalane* could actually be **utslane* 'bear man'? Another possible explanation for the *Udsali* name cluster is the connection between the peasant surname and the Belorussian place name *Udziela*.

Presuming that the basis for the surname *Udsali ~ Udsalane* is an ethnonym no longer in use, one candidate is the , the ancient county *Agzele ~ Adsele* on the territory of modern-day Latvia, to the south of Southeastern Estonia. The presumed earliest mention of this county comes from the Pskov chronicle from the year 1111: *на Очелу* (< *Очела*). In 12th-century Russian chronicles, the inhabitants of *Očela* are given as Chudes (i.e. Finns). In Old Russian orthography, the short Finnic *a* was always rendered as *o*. However, there is no adequate explanation for the change that actually took place in the initial vowel of the name (*a > u* or *a > o > u*). The labialization, i.e. change to *o*, of stressed *a* appears quite often in

the local Latvian Malēnieši dialect (as well as in Latgalian). Thus it is plausible that the county name **Odzala* and the ethnonym **odzali* first developed as such in the Latvian-language environment. Borrowed into South Estonian, the initial **ods* was adapted to *uds*. Another possible derivation path is via expressive variation of the ethnonym denoting the neighboring people, wherein the emergence of *u* could have been supported by the similar-sounding ethnonym *ugalane*, well known in South Estonia. However, as both of these explanations are somewhat artificial, Udsali and Adsele should be regarded as names that cannot be linked to one another, at least not on the basis of currently existing knowledge.

The article presents an improved etymology for the historical place name Adsele (**Adsela*) – the name includes the Finnic word **akja* ‘edge, brink, border’ an old borrowing from Germanic **agjā*. This explanation was first given by Krišjān Ancītis and Aleksandr Jansons in 1967, but their article has remained relatively unknown. It is important to note that this name was initially used for quite a large area, the most important center of which in the 12th century was Alūksne. The original name for the region was later given to the castle built along the Gauja River, called Adsele in German (Latvian *Gaujiena*, South Estonian *Koivaliin*). The analysis of the oldest name forms *Очела*, *Agzele* and *Adsele* concludes that the border of the name element goes between *Ag+zele*, *Ad+sele*. Thus this name belongs in the same group with a number of other 13th-century Livonian place names ending in *-sele*: *Sattesele*, *Cubbesele*, *Vitisele* etc. The article does not take a stance on whether the ending *-sele* (**-sela*) contains the weak grade genitive form **-sälä* of the Finnic word **selkä* ~ *sälkä* ‘back’ or whether it is a combination of two suffixes (as Paul Alvre has suggested). Therefore, the structures **ad'+sälä* and **ad'+se+la* are both considered possible.

Keywords: onomastics, surnames, ethnonyms, place names, etymology, South Estonian, Latvian

Evar Saar
teadus- ja arendusosakond
Võru instituut
Tartu 48
65609 Võru
saarevar@gmail.com